

HZ. PEYGAMBER'İN BİLGİSİ VE BİLGİ ALANLARI

Ahmet YILDIRIM**

Anahtar Kelimeler: *Bilgi, Hz. Peygamber'in bilgisi, bilgi kaynakları, bilgi alanları, tezahürleri.*

ÖZET

Dinin doğru anlaşılması ve amacına uygun şekilde yaşanabilmesi için nübüvvet müessesesini iyi anlamak gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesinde, beşer-nebi dengesini iyi koruyarak, peygamberi, dindeki yeri ve fonksiyonu açısından iyi tanımanın ve doğru değerlendirmenin önemli payı vardır. Peygamberi tanıma ve doğru anlamayı sağlayacak unsurlar arasında onun bilgi kaynaklarını aslına uygun olarak anlama zarureti hasil olmuştur. Hz. Peygamber vahiy kaynaklı bilgiler bakımından bilmesi gerekenlere sahip olduğu gibi bunların yanında beşer orijinli bilgilere de sahiptir. Ancak bu konularda zamanla insanlar arasında peygamber merkezli farklı anlayış ve problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemlerden birisi de Hz. Peygamber'in bilgisine ve bilgi alanlarına dair problemlerdir. İşte bu makale bu gibi problemler üzerinde durup çözümlerini irdeleyip tezahürlerini sunmaktadır.

ABSTRACT

In order to understand religion and to live religion appropriate with its purpose, one needs to understand the prophecy. To do this, the balance between human and prophet should be observed and the prophet should be evaluated and understood according to his place and function in religion. As well as the knowledge originated from wahy the prophet had the human-originated knowledge. However, in the course of time, there have been different views and problems. One of the problems is Prophet's knowledge and knowledge areas. This paper will discuss such problems and suggest solutions and their appearances.

Bu makalenin bir kısmı 18-19 Nisan 2002 tarihinde Isparta'da yapılan V. Kültü Doğum Sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur

**Yrd. Doc. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilimdalı Öğretim Üyesi.

Giriş

İslam inanç sisteminde peygamberlik ve peygamberlere iman, zorunlu olarak inanılması gereken esaslar içerisinde yer almaktadır. Allah, peygamberleri doğru yolu ve fitrata uygun yaşamayı göstermek, toplumda hak ve adalet kavramlarını yeniden tesis etmek için insanlar arasından seçerek göndermiştir. Böylelikle peygamberlerin insanlar arasından seçilmesi ve gönderilmesinin, insanların yaratıldıkları fitratta en güzel şekilde yaşayabileceğini göstermek ve bunun en mükemmel örneğinin peygamberler vasıtasıyla ortaya koymak olduğunu söylemek mümkündür.

Peygamberlerin hayatlarına baktığımızda vazifeleri gereği onların devamlı mücadele içerisinde olduklarını görürüz. Görevlerini yerine getirirken kendilerine inananlar olduğu gibi inanmayanlar da olmuştur. Bir peygambere inandıktan sonra onun dindeki konumu kestirememiş, bazen Allah'ın yanına koyarak O'nun yetkilerine ortak ve Allah'la beraber kendisine de kulluk edilen bir konuma yükseltmişler, bazen de dinden tamamen dışlamak suretiyle kendi anlayışlarını din kabul etme cihetine yönelmişlerdir. Böylece zamanla insanlar arasında peygamber merkezli farklı anlayış ve buna bağlı olarak bir takım problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemlerden birisi de Hz. Peygamber'in bilgisine ve bilgi alanlarına dair olmaktadır.

Bilgi problemlerinin başında Hz. Peygamber'in beşer olmasından dolayı tabii olarak yaptığı fitrî ve içinde yaşadığı toplumun kendisine kazandırdığı bilgi ve davranışlar ile, Allah'tan kendisine vahiy yoluyla gönderilen bilgilerin ve buna göre şekillenen davranışlarının tam ve sağlıklı olarak birbirinden ayırtamaması gelmektedir. Bunun için öncelikle peygamberin insan olmasının tabii bir sonucu olarak fitrî davranışlarının ana başlıkları ile tespiti yapılırsa, kendisine nübüvvet görevi verildikten sonra istisnai olan mucize kabilinden değişiklikler hariç, vahyin yönlendirdiği ve inananların peygamberi örnek almaları gereken model uygulamaları ile beşerî davranışlar arasındaki fark daha iyi anlaşılabilir.¹ İnsanların zihinlerinde Hz. Peygamber'in bilgisiyle ilgili çeşitli anlayışlar mevcuttur. Bunlardan biri, peygamberlik gereği Hz. Peygamber'in her şey hakkında bilgi sahibi olduğu, Hz. Adem'in bütün isimleri bildiği gibi onun da bütün isimleri kesin olarak bildiği²; ikincisi ise Hz. Peygamber'in dinle ilgili hususlarda bilmesi gereken bilgileri iyi bildiği, diğer konular ve alanlarda diğer insanlardan daha az bilgiye sahip olduğu ve dünya işlerini fazla bilmediği anlayışıdır.

Düşünce tarihinde bilgi nazariyesi (epistemoloji) çok geniş ve kapsamlı bir konudur. Biz bu çalışmamızda bunun felsefî boyutundan ziyade³ konuyu daha çok Hz. Peygamber'in bilgisi ve bilgi alanları etrafında irdelemeye çalışacağız. Çünkü Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarının tespiti ve gerçekçi olarak değerlendirilmesi, hadisleri doğru anlama, yorumlama ve onlardan Hz. Peygamber'in esas aldığı ilke ve prensipleri günümüze taşıma noktasında yardımcı olacaktır.

¹ Bkz. Salih Karacabey, *Sünneti Değerlendirmede Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları*, Bursa, 1998, (Basılmamış çalışma), s.2. Hz. Peygamber'in sünnetinin bağlayıcılık açısından taksimiyle ilgili olarak bkz. Talat Sakallı, "Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi", *SDÜİFD*, Isparta, 1995, sy: II, s. 39-102

² Bkz. Abdulhamit Hamit Efendi, *Safvetu Efkarî'ü-ulemâ fi isbâti ilmi Nebiyyinâ bi'l-esmâ*, s. 3

³ Felsefî boyutuyla ilgili olarak bkz. Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1987; s. 199-217.

Bilgi Edinme Vasıtaları ve Hz. Peygamber'in Bilgi Edinmesi

Sözlükte "bilmek, anlamak, öğrenmek, kavramak, haber vermek, zannetmek" gibi mânalara gelen bilgi (ilim)⁴, kavram olarak, bilginin anlamının türediği kaynağa ve bakış açısına göre değişmektedir.⁵ Geniş mânada bilgi, insan şuuruna konu olan her şey demektir.⁶ Bilgi edinmede insanların başvurdukları bir takım bilgi edinme yolları vardır.

Bilgi edinmede insanların bilgi vasıtalarının vazgeçilmezleri arasında genelde duyular ve akıl olduğu kabul edilir. Nitekim Hüseyin Atay'ın değerlendirmesine göre "Kur'an-ı Kerim insanoğlunun ortak üç bilgi kaynağı olduğunu söylüyor: Bunlar akıl, kalb ve duyulardır. Bunların hepsi müşterek ve birlikte çalıştıkları zaman elde edilen bilgi insanı yanıltmayan doğru ve kesin bilgidir. İnsana yakışan ve insanlık şerefine uygun olan gerçeği ve gerçeğin kendisi olan doğru ve kesin bilgiye uymaktır..."⁷ İslâmî disiplinler içinde yer alan kelâm bilginleri bilgi edinme yollarını "sağlam duyular, doğru haber ve akıl" diye üçe ayırırlar.⁸ Mutasavvıflar buna keşfi de eklemişlerdir.⁹ Hayatın her alanında bu bilgi edinme yollarından birini kullanmak zorunda kalındığı, bunlardan yola çıkarak doğru bilgi elde etmenin de doğru kaynağı uygun metot ile kullanmaktan geçtiği insanlar tarafından bilinmektedir. Hz. Peygamber de bir insandı, beşeri bilgilerini elde etmede diğer insanlarla müşterekti. Hz. Peygamber'in hayatını incelediğimizde bilgi edinme vasıtalarından biri olan duyular yoluyla da bir çok bilgiyi elde ettiği görürüz. Mekke'de doğan Hz. Peygamber'in (s.a), döneminin geleneğine uyularak ailesi tarafından süt anneye verildiğini, böylece Mekke'nin ağır ve sıcak havasından kurtularak sağlıklı bir ortamda yetiştirilmeye çalışıldığını ve bu sayede sağlıklı bir şekilde büyümesi ve çölde yabancılarla temas olmadığı için de anadili Arapça'yı daha fasih öğrenmesinin sağlandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁰ Hayatının bu safhasında, Hz. Peygamber'in düzenli olmasa da bir çok bilgiyi öğrendiği ve elde ettiği bir gerçektir. Çünkü insan zekası içinde yaşadığı çevrede uyanır ve bu muhitteki şeyleri bilmeğe çalışır. İnsanda bilmek ve etrafında cereyan eden hadiseleri anlamak için tabii bir temayül vardır.¹¹ Dolayısıyla insandaki akıl ve zeka, çevresindeki şeyleri bilmeye ve tanımaya yönelir. Çünkü insanın yaşadığı mekanda ve zamanda basit veya mükemmel bir bilgi edinimi, yani süje-obje ilişkisi söz konusudur.¹² Hz. Peygamber de içinde yaşadığı ortamda konuşulan dili, sesleri

⁴ İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Muhammed b. Mekrem el-Misrî (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir-Beyrut Tsz., XII, 416

⁵ Bkz. Hanifi Özcan, *Matürîdî'de Bilgi Problemi*, İstanbul, 1993, s. 30

⁶ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1972, s. 9.

⁷ Hüseyin Atay, "Kur'an'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, Ankara, 1968, Sayı: XVI, s. 173

⁸ Nüreddin es-Sübûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1979, s. 55-57; Taftazânî, *Kelâm İlmî ve İslâm Akâidi*, (*Şerhu'l-Akâid*), Haz. Süleyman Uludağ, İst. 1982, s. 105 vd. Abdülgaffar Aslan, "Eş'ari Kelâm Ekolünde Bilgi Kaynağı Olarak Haber", *Tabula rasa*, Yıl: 1 Sayı 1; Ocak-Nisan 2001, s. 65-80.

⁹ Bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s 284-290.

¹⁰ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII+Fihrist, Beyrut 1985, I, 113; A. Himmet Berkî – Osman Keskiöğlü, *Hâtemu'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı*, D.İ.B. Yayınları, 1981, s. 36.

¹¹ Bkz. Senih Hatemi-Zekeriya Kadri, *Umumi Filozofî*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 3

¹² Necip Taylan, *İlim-Din, İlişkileri –Sahaları-Sınırları*, Çağrı Yayınları, İst. 1979, s. 275. Bilgi hangi alanda olursa olsun onun birbirinden ayrılmayan iki ögesi vardır. Bunlardan birisi, bilen (insan), öteki ise bilinen, bilenebilen, araştırılan şey (varolan)dır. Her bilgi bu iki ögeye, bunlar arasında kurulan bağa dayanır. Bilene (insana), bilgi teorisi terminolojisinde "süje", bilinen, bilinmesi gereken şeye de "obje" adı verilir. Bilgi ise "süje ile obje arasındaki bağıdır." Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s.47. Objeye düşülebilen her şeydir. Çünkü bundan hareketle maddi, fiziksel objelerin yansira, ruhsal, tarihsel, matematikle ilgili ve sanal objeler de olduğunu söyleyebiliriz. Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve*

işitmek suretiyle, yani işitme organına bağlı olarak algılamıştır. Ruhsal bir olay olan bilme, ya algı ya da düşünmedir. Burada gerçekleştirilen bilme olayında objelere karşılık olan kavramların algılanmasıyla beraber, bir anlamda objeleri tanımaya yönelik bilgiler edinilmiş olmaktadır.¹³

Hız. Peygamber yaşadığı çevrede sıradan ve gündelik hayatın içerisinde açlığın yemek yiyerek, susuzluğun su içerek giderebileceğini ve ateşin yakıcı olduğunu gibi bilinçli yöntemle dayanmayan bir takım bilgileri deney ve gözlemlerle duyularını kullanmak suretiyle elde etmiştir. Çünkü bu bilgiler bilimsel ve felsefi nitelikli bilgiler değildir.¹⁴ Bu tür bilgilere "gündelik bilgi veya sağduyu bilgisi, eski deyimle 'amiyane' bilgi demek" daha uygundur.¹⁵

Yukarıda belirtilen hususlar birlikte Hız Peygamber'in nakle dayalı sadık haber niteliğinde olan nübüvvet bilgisi, bunlardan ayrı değerlendirilmek zorundadır. Çünkü Allah, Kur'an'da peygamberlere insanların elde edemeyeceği bir yolla bilgi öğrenme imkanı verdiğini ve bunun da gerçekten bir ayrıcalık olduğunu ifade etmektedir. Peygamberler de insandır, ancak onlara vahiy gelmesi itibarıyla insanların en seçkini olup kemal derecesinin en üst basamağındadırlar; hiçbir insana nasip olmayan ilâhî bir hikmet ve ihsan olan peygamberlik onlara nasip olmuştur. Vahiy, peygamberleri diğer insanlardan ayıran en önemli ve peygamberlere mahsus bir özelliktir. Bu gerçeği Allah bir ayette şu şekilde dile getirmektedir: "De ki; ben de sizin gibi sadece bir insanım. Şu kadar ki bana ilahınızın sadece bir ilah olduğu vahyolunuyor."¹⁶ Bu durumda bilgi edinme bakımından peygamberler, beşeri bilgiler yanında hiçbir çaba ve gayretle elde etme imkanı olmayan ve hiç kimsenin ulaşamayacağı vahiy bilgilere sahip olma özelliğine sahiptirler.

Hız. Peygamber'in Bilgi Kaynakları

Âlim, ârif, filozof ve peygamberler bilgilerini nasıl elde ederler, bilgilerinin kaynakları nedir? Bu kaynaklara nasıl ulaşırlar ve bu bilgilerinin, yazdıklarının ve söylediklerinin kaynağı nedir? Bu sorular insanoğlunu başından beri meşgul eden ve onu tartışmalarla karşı karşıya bırakan sorular olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in bize öğrettiğine göre, Hız. Peygamber kendisine vahiy gelmeden önce diğer insanlar gibi alelade bilgilere sahipti. Vahyin gelişinden önce başka insanların sahip olduklarının dışında herhangi bir bilgi kaynağı yoktu. Nitekim Kur'an'da: "İşte böylece sana da emrimizle Kur'an'ı vahyettik, sen Kur'an nedir, iman nedir bilmezdin."¹⁷ "O seni şaşırılmış bulup da yol göstermedi mi?"¹⁸ buyurulmuştur. Dahası, Hız. Peygamber'in en temel bilgisinin vahiy olduğu konusunda bir şüphe ve

Mantik, (Çev. Macit Gökberk), Sosyal yayınlar, İstanbul 1994, s. 12-13. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kemal Sözen, "Hız. Peygamber'in Bilgi Kaynakları", III. Kutlu Doğum Sempozyumu (20 Nisan 2000), SDÜ İlahiyat Fak. Yayınları (Tebliğler), Isparta, 2001, s. 57

¹³ Kemal Sözen, ağıt, s. 57

¹⁴ Kemal Sözen, ağıt, s. 57

¹⁵ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara 1996, s. 13 vd.

¹⁶ Kehf 18/110

¹⁷ Şûrâ 42/52

¹⁸ Duhâ 93/7

şâibeye yer vermemek için de Yüce Allah, O'nu okur yazar olmayan (ümme) kulları¹⁹ arasından seçmiştir.²⁰

Kur'an-ı Kerim'le birlikte Hz. Peygamber'in hayatını incelediğimizde O'nun bilgi kaynaklarını şu üç başlık altında toplamak mümkündür:

- 1-Allah'ın kendisine gönderdiği vahiy.
- 2-Yaşadığı toplumun bilgi birikimi
- 3-Peygamber'in aklı ve tecrübesi.

Bunlar "... Peygamber'in üç ilim vasıtası vardır: Vahiy, meleke-i nübüvvet (veya nebevî akıl), beşerî akıl" şeklinde formüle edilmiştir.²¹ Bunları şu iki başlık altında incelemek de mümkündür.

- 1-Vahyî bilgi kaynakları
- 2-Beşerî bilgi kaynakları²²

Ayrıca Hz. Peygamber'in bilgi alanlarını da vahye dayalı dini muhtevalı bilgi alanları ve beşer orijinli bilgi alanları diye ikiye ayırabiliriz.

Hz. Peygamber'in dinle alakalı bilgilerin kaynağı Allah'ın kendisine gönderdiği vahiydir. Ancak burada vahiy konusunu detaylı şekilde ele alacak değiliz. Yani vahiyyle ilgili teknik açıklamalar konumuz dışındadır.²³ Allah'ın insan oğluna yönelen ilâhî vahiy genellikle üç kısımda mütâala edilmektedir:

1-Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla gelen, bizzat peygamberin emri ile yazılıp, bugüne kadar tevatürle nakledilen ilâhî beyan, yani Kur'an-ı Kerim,

2-Resûl-i Ekrem'den önce gelmiş olan peygamberlere verilen kitapların, bozulmadan önceki aslı halleri,

3-Mana itibarıyla Hz. Peygamber'e vahiy veya ilham yoluyla, yahut rüyada veya mi'raçta ulaştırılan ve peygamberin sözüyle ifade edilip, âhâd haberler olarak nakledilen, kendilerine el-hadîsu'l-kudsî ismi verilen hadisler. Yalnız şu var ki sonuncusu -içine beşerî bir unsur da karıştığı için- namazda tilavet olunamadığı gibi, icaz vasfını da haiz değildir.²⁴

Ancak Kur'an dışında bazı bilgilerin Hz. Peygamber'e verildiği ve bunları da birbirinden ayırabilmek için vahiy, alimler metluv ve gayri metluv vahiy diye taksim etmişlerdir.²⁵ Hz. Peygamber'in vahye dayalı bilgileri arasında önceleri böyle bir ayırım olmamasına ve en azından ilk nesillerin böyle bir ayırımı bilmemesi ve kullanmamasına rağmen, Kur'an ve hadisi birbirinden ayırmak için öncelikle metluv

¹⁹ Kur'an'da Hz. Peygamber'in umme olarak vasıflandırılmasıyla ilgili olarak bkz. A'raf 7/157-158.

²⁰ Bkz. Mehmet Görmez, *İslam Dininin Temel Kaynakları Sünnet (Hadis)*, Anadolu ÜAÖF Yayınları, Eskişehir, 1999, s. 29. Ayrıca bkz. Galip Türcan, "Ümmî Bir Peygamber Hz. Muhammed", III. Kültü Doğum Sempozyumu (20 Nisan 2000), SDÜ İlahiyat Fak. Yayınları (Tebliğler), Isparta, 2001, s.165-180.

²¹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü*, MÜ Yayınları, İstanbul, 1990, s. 41. Hz. Peygamber'e peygamberliği dolayısıyla verilmiş olan meleke-i nübüvveti ya da nübüvvet ilmine Kur'an-ı Kerim'de zikir, hüküm, hikmet, serh-i sadr, telhim, ta'lim ve irâe gibi beyanlarla işaret edilmiştir.

²² Geniş bilgi için bkz. Sâlih Karacabey, *Sünneti Değerlendirmede Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları*, s. 70

²³ Bkz. Abdülgaffar Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 145-217

²⁴ M. Tayyib Okic, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tedkikler*, s. 13 vd.; Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahilerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yayınları, Ankara, 1988, s. 39. Kudsî hadislerle ilgili değerlendirmeler için bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996, s. 304-321

²⁵ Bkz. İbn Hazm, Ali b. Ahmet el-Endelûsî, *el-lhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut, 1983, I, 96-97. Benzer ayırım için bkz. eş-Şâfiî, Ebû Abıllillah Muhammed b. İdris, *el-Umm*, (Thk. Muhammed Zuhri en-Neccar), Beyrut, Tsz. V, 127-128

ve gayri metluv vahiy diye ikiye ayırmaları, ikinci (gayri metluv) kısmın izahındaki güçlüğü kaldırmak için onu da kendi arasında ikiye bölerek vahiy ve vahiy hükmünde bilgiler olarak ayırmışlardır.²⁶ Bu anlayışa göre metluv vahiy Kur'an'dır. Hadislere de gayri metluv denmiştir. Vahiy hakkında bu taksimi kabul eden alimler, Hz. Peygamber'in dini açıklamak maksadıyla yaptığı izahların tümünü ve bu bağlamda Kur'an ve hadislerden getirdikleri delilleri bu kapsama sokmaktadırlar. Buna karşılık hadislerin gayri metluv vahiy bile olmadığı ve "Hz. Peygamberin Kur'an'ın yorumu ve ona dayalı içtihadları diyebileceğimiz Sünnet'ini bize nakleden hadisler içerisinde Kur'an'a aykırı ve açıkça yanlış olan rivayetlerin bulunduğunu öne sürerek Hz. Peygamber'in Sünnet'ini/Hadisleri tamamen reddetmek de mantıksızdır, çelişkidir"²⁷ diyenler de olmuştur. Ayrıca "Sünnetin bir kısmı vahiy meleği Cebrail tarafından gelen açık bir vahiydir. Bir kısmı da ilham veya kalbe gelen ilka yoluyla. Diğer bir kısmı ise, peygamberin içtihadına dayanır"²⁸ şeklinde söyleyenler de çıkmıştır. Dolayısıyla "Peki hangi sünnetin vahiy, hangisinin ilham ve Peygamber'in içtihadı olduğu nasıl bilinecektir? Bizzat bu ayırım sünneti tartışmalı hale getirmeye mi?"²⁹ şeklinde bir soru akla gelmektedir. Bu bakımdan sünnetin kaynak olarak neye dayandığının veya nelere sünnet isminin verilmesi gerektiğinin ortaya konulması gerekir. Nitekim sünnete kendi yüklediği anlamla bakan birisi, "yaygın olan görüşe göre sünnetin kaynağı vahiydir; bütün çeşitleriyle sünnet Allah'ın Rasûlullah'a (s.a) indirdiği vahyin ürünüdür veya en azından vahyin onayını alarak vahiy mertebesine yükseltilmiştir"³⁰ değerlendirmesine karşılık "... Sünnet'i vahiy ile temellendirme arzusu, her bir sünnetin vahye dayandığı iddiası, tabiatıyla bazı rivayetlerde de makes bulmuştur. Dolayısıyla yalnızca vahiy geldiğini ifade eden rivayetleri alıp , vahiyden söz etmeyen ifadeleri görmezlikten gelmenin veya bunun tam aksinin, objektif olmadığı açıktır. Rivayet geleneğimizde en önemli problemlerimizin menşei olan mana ile rivayet ve ravi tasarrufları daima dikkate alınmalıdır"³¹ görüşlerinin dikkate alınması ve bu bağlamda şu üç soruya cevap aranması gerekmektedir:

1-Peygamberlerin bilgi kaynakları sadece vahiyden mi ibarettir?

2-Peygamberlere Cebrail tarafından ulaştırılan yazılı metinlerden başka vahiyler de gelmiş midir?

²⁶ Hadisleri özellikle muhtevaları dikkate alınarak tasnife imkan verecek şu şekilde ikili tasnifte yapılabilir:

1-Kendi çaba ve gayreti olmaksızın ulaştığı ilahi kaynaklı bilgi kaynakları, vehbi bilgiler

2-Kesbi bilgiler, yani temeli beşeri olan ve duyu organları ile algılanan beşer orijinli bilgiler.

Ayrıca Sünnete gayri metluv vahiy diyenler, bunu da kendi içinde taksime tutmuşlardır. Bu konudaki görüşleri bir araya getirdiğimizde yine birbirinden yaklaşımla fazla uzak olmayan ama ayrıntıda iki noktada toplanabilecek iki görüş ortaya çıkmaktadır. Birincisi;

a-Vahiy olanı

b-Vahiy makamında olan sünnet, bâtinî vahiy manasındaki Hz. Peygamber'in içtihadları.

İkincisi de;

a-Vahiy (dini tebliğe yönelik hadisler)

b-Vahiy irtibatı sebebiyle vahiy hükmündeki bilgiler (Hz.Peygamber'in içtihadları).

c-Tamamen beşeri ve insanî boyutta kalan bilgiler. Bkz. Salih Karacabey, *Sünneti Değerlendirmede Hz.Peygamber'in Bilgi Kaynakları*, s. 84

²⁷ M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 182

²⁸ Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası*, (Terc. Mehmet Görmez- M.Emin Özafşar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, I, 37-38; II, 200

²⁹ Ahmet Akbulut, *Nübüvvet*, Birleşik Yayıncılık, Ankara 1992, s. 66

³⁰ Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 69

³¹ Bünyamin Erul, "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahli ve Tenkid", *İslâmiyat*, Ankara 1998, Cild: 1, Sayı: 1, s. 71

3-Peygamberler vahiyden başka bilgi kaynaklarına başvurmuşlar mıdır? Eğer başvurmuşlar ise bu, ne tür bir bilgidir?

Birinci sorunun cevabı noktasında, Kur'an'ın Necm suresinde geçen "O (Peygamber) hevasından konuşmaz, onun söyledikleri kendisine gelen vahiyden başka bir şey değildir."³² ayetinin iyice tetkik edilmesi gerekmektedir. Çünkü hem Kur'an'ın hem de Necm suresinin bütünlüğü içinde bu ayetlerin nüzul sebebine, siyak ve sibakına bakılırsa ayette kastedilen Hz. Peygamber'in konuştuğu her şey değil, Kur'an olarak vahyedilen sözleridir. Zira bu ayet "Muhammed bu Kur'an'ı kendisi söyleyip uyduruyor" diyen Kureyş'i yalanlamak için nazil olmuştur. Nitekim ilk dilci ve müfessirlerden el-Ferrâ (ö.207/822) bu ayeti "Yani; O (Hz. Peygamber) bu Kur'an'ı kendi hevasından söylememektedir. O (Kur'an) vahiyden başka bir şey değildir" diye tefsir etmiştir.³³

İkinci sorunun cevabına gelince, Kur'an'da açık ifadelerle olmasa da bazı ayetler Hz. Peygamber'in Kur'an dışında da bazı vahiyler aldığına ve Allah-Peygamber iletişiminin sadece Kur'an vahyinden ibaret olmadığına işaret etmektedir. Aynı şekilde sahih hadis külliyyatı Hz. Peygamber'den nakledilen ve "Bana vahyedildi ki..." "Cebrâil bana geldi ve dedi ki..." "Allah kalbime ilka ve ilham etti ki..."³⁴ diye başlayan birçok rivayete yer vermiştir. Bazı hadislerde ise Hz. Peygamber "Yüce Allah buyuruyor ki..." diye söze başlamıştır. Bunların bir kısmı Hz. Peygamber'in Kur'an'dan ve onun genel ilke ve esaslarından anladıkları ve algıladıkları olabileceği gibi, Allah ile kurduğu bir iletişim sonucu elde ettiği bilgiler de olabilir. Mesela, hadis edebiyatında Cibril Hadis'i diye şöhret bulan rivayet bunun önemli bir delilidir. Söz konusu rivayette Cebrâil bir beşer suretinde Hz. Peygamber'e gelmiş, ashabin huzurunda iman, İslam ve ihsan'ın ne demek olduğunu sormuş, Hz. Peygamber'in verdiği cevapları doğruladıktan sonra gitmiştir. O gittikten sonra Hz. Peygamber: "Bu gelen Cebrâil'di ve insanlara dinlerini öğretmek için geldi"³⁵ demiştir.

Netice itibariyle ikinci sorunun cevabı olarak diyebiliriz ki, Kur'an vahyi dışında adına ister vahiy, ister ilham, isterse vehbi yetenek denilsin, Hz. Peygamber Allah ile iletişim kurmuş ve sünnet ile hadisin bir kısmına bu iletişim kaynaklık etmiştir. Ancak Kur'an dışındaki bu vahiyleri belirleme ve yazılı bir metin olarak takdim etme imkanına sahip değiliz. Sadece konu itibariyle, Hz. Peygamber'in içtihad ile belirlemeyeceği, ahiret, cennet cehennem ile şeytan vs. gibi gayb konuların bu tür bir iletişim ile öğrenilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Üçüncü soru olan "Peygamberler vahiyden başka bilgi kaynaklarına başvurmuşlar mıdır?" sorusunun cevabı, burada rahallıkla verilebilir. Buna göre peygamberlerin vahiyden başka bilgi kaynaklarına başvurdukları açıktır. Sünnet ve hadisin bir kısmı Hz. Peygamber'in Kur'an'ın açıklaması niteliğinde söyledikleri ve yaptıklarıdır. Bir kısmı, bizzat Kur'an'da bir ayetin açıklaması olmasa da, Kur'an'ın temel öğretilerinden, ilkelerinden ilham alınarak söylenmiş ve yapılmıştır.³⁶

³² Necm 53/3-4.

³³ el-Ferrâ, Ebû Zekariyya Yahyâ b. Zeyyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî), I-III, Dâru's-Surûr, III, 95. Ayrıca değerlendirme için bkz. M. Hayrî Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996, s. 240-241.

³⁴ Örnek için bkz. Tirmizî, Menâkıb, 68; İbn Mâce, Zuhd, 16, 23.

³⁵ Buhârî, İmân, 37; Muslim, İmân, 7; Ebû Davud, Sünnet, 16

³⁶ Mehmet Görmez, *İslam Dininin Temel Kaynakları Sünnet (Hadis)*, s. 29-31.

"Hz. Peygamber'in sünnet ve hadislerinin vahiy olarak algılanması, İslamın ilk asrında hemen hemen hiç görülmezken, ikinci asırdan itibaren bu tür ifade ve anlayışların ortaya çıkmasında; Kelâmî meselelerde Kur'an'ı esas alan ve kendi esaslarına uygun görmedikleri rivayetlere karşı çıkan Mu'tezile ile, fikhî kanaatlerinde rey ve iclîhada yer veren ve kabul ettikleri usul doğrultusunda –sahih isnadlarla da gelse- bazı hadislerle amel etmeyen genelde Ehl-i Rey, özelde de Hanefiler'e karşı sünnet ve hadisi güçlendirmeye yönelik çaba etkili olsa gerektir. Bu ise, ya tartışılan konulardaki bazı rivayetleri vahye dayandırarak daha güçlü hale getirmeyi ve o iddiaları ileri sürmeyi amaçlamakta, yahut sünnet ve hadislerin tamamını vahiy zırhına büründürmek suretiyle, karşı tarafın kullandığı 'Kur'an vahyi' karşısına, aynı nitelikte addedilen bir başka vahiy ile çıkmak şeklinde tahakkuk edebilmektedir. Özellikle siyasi, iclîmai ve itikadi tartışmalar sonucunda ortaya atılan ve etkili olabilmesi için hadisleşen bazı görüşlerin, daha da güçlü hale gelmesi için önce Cebrâil'e, daha sonra da doğrudan vahye dayandırılması, söz konusu tarafların zaman zaman başvurdıkları bir yoldur. Belirtilen bu hususun gerçekleşmesinde, ikinci asırdan itibaren, hadis ve sünneti koruma ve savunma adına girişilen bazı polemiklerin önemli rol oynadığı söylenebilir."³⁷

Suphî Sâlih de konuya değişik bir bakış getirmekte, vahiy nokta-i nazarından Kur'an-ı Kerim'in Hz. Rasûlullah'ın (s.a) kalbine indirilmesi ile, bazı hadisleri söylemesi için ona ilham verilmesini birbirinden ayırmaya şiddetle taraftar olduğunu, vahiy hâdisesinin yalnızca Kur'an-ı Kerim'e mahsus olduğu kanaatini belirtmektedir. Çünkü ona göre Rasûlullah (s.a) kendine nâzil olan vahiy ile, Allah Teâlâ'nın ilhamı diye bahsettiği kendine has hadislerini birbirinden açıkça ayırırdı. Onun, içinden geçen sırf insanî düşünce ve fikirleri, ilâhî kelâm ile karıştırması mümkün değildir. Bu durumda -nebevî hadislerdeki "tevkîfî" (vahye müstenit) mânâyâ- Kur'an-ı Kerim'in de 'hikmet' adını vermeyi tercih ediyoruz, demekle ve peşinden Âl-i İmrân suresi 164. ayetini zikretmektedir.³⁸ Mutehassıs alimlerinin ekserisi, ayetteki 'hikmet' kelimesiyle Kur'an-ı Kerim'in kastedilmediği ve fakat Hz. Peygamber'in kavli ve fiilî sünnetinden başka bir şey olmayan Allah'ın Rasûlüne bildirdiği dinin hedeflerinin, talimat ve sırlarının mecmûundan ibaret bulunduğu kanaatindedirler.³⁹

Hz. Peygamber Kur'an dışında da Allah Teâlâ ile ilişim içerisinde olmuştur. Çünkü bir beşer olmakla birlikte O, Yüce Allah tarafından insanlara risaleti ulaştırmakla, yani tebliğ, talim, tezkiye ve beyan ile görevlendirilmiş bir resuldür. Çeşilli ayetlerde de ifade edildiği üzere, kendisine kitap verildiği gibi, bir de hikmet

³⁷ Bünyamin Erul, "Bir Alan Taraması'nın Panoraması –Vahy-i Gayri Melluv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi" İslâmiyat, Ankara 2000, Cild: 3, Sayı: 1. s. 167. Bu bağlamda Sünnet-vahiy ilişkisine bir mutasavvıfın aşağıda nakledilen fikirlerine sahip olması dikkat çekicidir. İmam-ı Rabbânî Ahmed Fârûkî (ö.1034/1625), Müstakimzâde'nin (ö.1202/1788) Türkçeye çevirip 1860'da basılmış olan *Mektûbâf*'ında şöyle diyor: "Ol Hz.[Peygamber]'in cemî-i mantûkât ve ma'kulâte vahiy mucibince değil idi. "Vemâ Yantuku anî'l-hevâ" kerimesi nuhk-i Kur'anıyye mahsûsdur ki, ehl-i tefsîr kâil olmuşlardır. Eğer [Hz. Peygamber]'in cemî-i mantûkât vahiy mucibince olaydı bâzı ma'kulâtına Hak Celle Şânuhu Cânibinden itiraz vârid olmaz idi. Ve afvî dahî guncayış pezir olmaz idi. Nebî'ye (s.a) hitaben şöyle buyurdu: "afâ'llahu anke lime ezinte." İmam-ı Rabbânî Ahmed Fârûkî, *Mektûbat*, (Türkçeye çeviren Müstakimzâde), 1860, II, 99 (96. Mektûb). Bu bilgiyi bana lutfedip veren saygıdeğer hocam Prof.Dr. Mehmet Said Haliboğlu'na şükranlarımı arz ederim.

³⁸ "Allah müminlere bol bol ihsanda bulundu. Çünkü onlara kendi cinslerinden bir Peygamber gönderdi ki, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyor, onları fena huy ve inançlardan temizliyor ve onlara Kur'an ve hikmeti öğretiyor. Halbuki bundan önce açık bir sapıklık içinde idiler." Âl-i İmrân 3/164

³⁹ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstislahları*, 3. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 1981, (Müt. M.Yaşar Kandemir), 261-262 (Kısmen tasarrufla)

verilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla Yüce Allah'ın Kur'an vahiyinin yanı sıra, Cebrâil, ilham, kalbe ilka ve rüya gibi yollarla da elçisiyle iletişim kurmasından daha tabii bir şey olmaz. Ancak bunu vahy-i metlûv, gayri metlûv kavramıyla değil, bazı ayetlerde geçtiği üzere 'hikmet' kavramı ile ifade etmek daha uygun gözükmektedir.⁴¹

Ayrıca Hz. Peygamber'in bazı bilgileri kendi tecrübesiyle öğrendiğini söylemek mümkündür. Meseia Hz. Peygamber, annesi Âmine, Umînü Eymen adında siyahî cariyeye ve muhtemelen erkek hizmetçi ile Medine'ye geldiler. Burada Abdumuttalib'in akrabalarının yanında daha açık ifadeyle Benû Neccâr kabilesinden en-Nâbiğa adındaki yakınlarından birinin evinde misafir olup bir müddet onların yanlarında kaldığında bu kabileyeye ait (küçük havzalarda oluşan) su birikintilerinde yüzmeyi öğrenmesi ve hatta ev sahibinin çocukları ve özellikle Uneyse adını taşıyan bir kız çocuğu ile beraber bazı oyunlar oynaması, yüzmeyi ve bazı oyunları öğrenmesi onun tecrübeye dayalı elde ettiği bilgiler arasında zikredilebilir.⁴²

Bu belirtilenler dışında Rasûlullah'ın bilgisi içerisinde yaşadığı toplumun gelenek, kültür ve tecrübesinin de payı vardır. Bu tür bilgiler genellikle şiirler, şarkılar ve nesep ezberlemeler şeklinde sözlü olarak gelmiştir. Yazılı bilgiler kısıtlıdır. Bu noktada Rasûlullah (s.a) içinde yaşadığı toplumun tecrübelerinden, kültüründen, örf, adet ve geleneklerinden de azami ölçüde istifade etmiş, onlardan İslam'ın özüne uygun olanları aynen kabul etmiş, bir kısmını bazı değişiklikler ve yeni anlamlar yüklemek suretiyle İslam'a yeni şekliyle adapte etmiş, İslama ters düşen birçok hususu ise reddedip yasaklamıştır. Bilindiği üzere İslam öncesi Cahiliyye döneminde –şirk ile karışmış olsa da- Hz. İbrahim'den gelme birçok ibadet, muamelat ve ukubat şekillerinin yanı sıra, bir çok âdâb ve ahlak var olduğu gibi, şirkten uzak, tevhide dayalı bir haniflik ve onların bir çok uygulamaları mevcuttu. Abdest, gusûl, oruç, itikaf, hac ve kurban gibi ibadetler, nikah, talak, iddet, birçok alış-veriş ve ortaklık tarzları, kısas, diyet, kasame vb. bir takım cezalar cahiliyye döneminde bilinen ve zaman zaman bazıları tatbik edilen uygulamalar arasındaydı.⁴³

Mesela Hz. Aişe'nin haber verdiğine göre "Aşûre günü, cahiliyyede Kureys'in oruç tuttuğu bir gündü. Rasûlullah (s.a) cahiliyye döneminde bu orucu tutardı. Rasûlullah (s.a) Medine'ye geldiğinde de bu orucu tuttu ve tutulmasını emretti. Ramazan orucu farz kılındığında ise, aşûre günü orucu terk edildi. Onu dileyen tuttu, dileyen de terk etti.⁴⁴ Bazı rivayetlerde Medine döneminde de bu orucu kendisinin tuttuğu ve tutulmasını da emrettiği geçmektedir.⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak hadis eserlerinde pek çok misal bulunmaktadır.⁴⁶ Bunlarla birlikte Hz. Peygamber'in sahip olduğu bazı bilgileri şu kaynaklardan elde ettiğini söylemek mümkündür:

1- Hz. Peygamber yaşadığı toplumun tecrübe ve kültüründen de istifade etmiş, eğer bu uygulamalara şirk, batıl inanç, tahriif, zulüm veya kısaca günah

⁴⁰ Bkz, Nisâ 4/113; Bakara 2/129, 151, 231, 233; Cum'a, 2.

⁴¹ Bünyamin Erul, "Bir Alan Taraması'nın Panoraması –Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi", s. 184

⁴² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İrfan Yayınları, İstanbul 1991, I, 42

⁴³ Bünyamin Erul, *Sahabe'nin Sünnet Anlayışı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 249-50

⁴⁴ Mâlik, Siyâm, 33; Buhâri, Savm, 1

⁴⁵ Buhâri, Savm, 69; Müslim, Siyâm, 127-130

⁴⁶ Bkz. Buhâri, Enbiyâ, 8; Bed'u'l-Vahy, 6; Muslim, Fedâil, 151; Ebû Davud, Tahâre, 131; Diyât, 8-9; Nesâî, Kasâme, 2-4; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, II, 322, 418; IV, 264. Geniş bilgi için bkz. Bünyamin Erul, age. s. 250-252

sayılabilecek bazı müdahaleler olmuşsa, onların sonradan kazandığı harici unsurlardan arındırarak ya da onlara yeni bir çehre veya muhteva yüklemek suretiyle İslam'a kazandırmıştır. Putlara ve şirke karışmış bir vaziyette devam edegelen hacc menasikinin, şirkten ve batıl inançlardan ve sırf câhiliyye müşriklerinin bazı tatbikatından arındırılarak, Kur'an ve sünnet tarafından tashih edilerek ana unsurlarıyla aynen kabul edilmesi bunun en güzel misalini oluşturur.

2- Rasûlullah'ın (s.a) tarihi tecrübeden de azamî ölçüde yararlandığı, bazı bilgi ve tasarruflarına bunların da kaynaklık ettiği görülmektedir. O'nun "Allah'ım, İbrahim Mekke'yi harem (bölge ilan) etti. Ben de iki karataşlığın arası Medine'yi de harem kıldım" buyurarak Medine'yi korumaya alması Hz. İbrahim'in yasaklamasına kıyas iledir. Yine "İçki, leş, domuz ve putların satışını Allah ve Rasûlünün haram kıldığı, içilmesi haram olanın satışının da haram olduğu hükmünü verirken Yahûdilerin şu tavırlarını nazar-ı itibara almıştır: "Allah Yahûdilerin canını alsın. Allah onlara hayvanlarının içyağlarını haram kılınca onlar iç yağlarını eritip sattılar ve parasını yediler."⁴⁷ Ümmettimin de Yahudilerin düştüğü bu duruma düşmemeleri için Hz. Peygamber onların bu hilelerinden gereken dersi almış ve böyle bir hükme varmıştır. Aynı şekilde Hz. Aişe ve İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den naklettikleri "Allah'ın laneti, Peygamberlerinin kabirlerini mescidlere (tapınaklara) çeviren Yahûdi ve Hristiyanlar üzerine olsun"⁴⁸ buyurarak onların yaptıklarından ümmetini sakındırması da böyledir.⁴⁹

3- Rasûlullah'ın bazı bilgileri ve tasarrufları O'nun yalnızca bir insan olarak aklına, kişisel görüşüne ya da zan ve tahminine dayanmaktaydı. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde, bir gün hurma ağaçları üzerinde bulunan bazı adamları görmüş, onların ne yaptıklarını sormuştu. Ona erkek hurma filizini, dışisine koymak suretiyle hurmaları aşladıklarını haber verdiklerinde Hz. Peygamber "Onun bir fayda vereceğini zannetmiyorum, bunu yapmasalar belki daha iyi olur" buyurdular. Bunun üzerine onlar o işi bıraktılar, fakat hurmaların meyveleri az, verimi düşük olunca, bunu Hz. Peygamber'e söylediklerinde O: "Ben ancak bir insanım. Size dininizden bir şey emredersem onu alın. Ama kendi görüşümle bir şey emredersem nihayet ben de insanım. Bu onlara fayda veriyorsa yapınlar. Çünkü ben sadece bir zanda bulundum. Bu zandan dolayı beni muahaze etmeyin. Siz dünyanın işlerini daha iyi bilirsiniz."⁵⁰ Bu hadisten bazı alimler Hz. Muhammed'in sadece hurmacılıktan anlamadığı ve bundan hareketle de aynı zamanda onun genel dünya işlerinden diğer sahabiler kadar bilmediği sonucunu çıkardılar. Oysa Hz. Peygamber hurmacılıktan her Mekkeli gibi anlamaktaydı. Ancak Mekke iklimi ile Medine iklimi değişkenlik gösterdiği için Mekke'deki uygulanan usul Medine'de tutmadı. Hz. Muhammed'in hurmacılıktan anladığı da şu rivayetten anlaşılmaktadır: "Selman-i Farisi müslüman olmuştu. Kölelikten kurtulmak için üç yüz hurma dikmesi gerekiyordu. Rasûlullah (s.a) "Hurma için arkadaşımıza yardım edin" buyurdu. Kendisiyle beraber birkaç sahabe de hurma dikti. Rasûlullah (s.a) bana: "Ya Selman git ve kaz. İşini bitirince (sakın hemen dikmeye kalkma! Önce) bana haber ver. Ta ki

⁴⁷ Muslim, Musâkât, 68-74; Buhârî, Enbiyâ, 50

⁴⁸ Buhârî, Enbiyâ, 50

⁴⁹ Bünyamin Erul, age, s. 253

⁵⁰ Muslim, Fedâil, 139-141. Rivayetin çeşitli tarihleri ve bunların tahrici ve ayrıca da konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Nuri Topaloğlu, *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları*, İzmir 1999, s. 75-113

onları elimle ilk önce ben dikeyim” buyurdu. Selman denilenleri yaptı. Hurma dikilecek yerleri hazırladı. Rasûlullah (s.a) dikmesi gereken hurmaları dikti. Ancak Hz. Peygamber’in diktiklerinin hepsi tutmuştu.⁵¹ Bu rivayetten de açıkça görüyoruz ki Hz. Peygamber diğerlerinden hurma dikimi konusunda daha bilgi ve beceri sahibiydi. Ancak Hz. Peygamber’in açıkça belirttiği gibi bu hususta O, bir insan olarak zannına dayalı bir kanaatini dile getirmişti. Bu O’nun tamamen beşerî yönüyle ilgilidir ve pekala herhangi bir insan gibi yanılabilir. Ayrıca “Siz dünyanın işlerini daha iyi bilirsiniz” sözü dinin herhangi bir talimatı olmadığı konularda her meslek erbabının, kendi dünyası ile ilgili işlerini, Hz. Peygamber de dahil, diğer insanlardan iyi bildiğini ifade eder. Netice itibarıyla hurma aşılama hadisesinde Hz. Peygamber sadece “Onun bir fayda vereceğini zannetmiyorum” demiş, ne emretmiş, ne yasaklamış ne Allah’tan bir haber vermiş ne de bu hususta herhangi bir sünnet koymuştur. Hz. Peygamber’den bu hususta sadır olan sözler “Zanne, Laalle ve lev gibi ihtimale delalet eden ifadeler olup, yalnızca tahmine dayalı kanaatinden ibarettir. İbn Teymiye’nin (ö.728/1328) dediği gibi “O, onları aşılama nehyetmemiştir. Lakin onlar onun kendilerini nehyettiğini zannetmelerinde hata etmişlerdir.”⁵²

Dinle alakalı bilgi alanları denildiği zaman hemen akla Hz. Peygamber’in vahye dayalı bilgileri gelmektedir. Çünkü dinin esası vahye dayanmaktadır. Ayrıca bu konuda Hz. Peygamber’in bilmesi gerekenleri bildiğinden şüphe edilmemesi gerekir. Zira bir peygamber olarak zaten bu konuda yetkili tek kişidir. Konunun bizi ilgilendiren kısmı onun kendisine vahiy olarak verilen bilgileri teferruatıyla bilip bilmediğidir ve sınırının olup olmadığıdır. Ancak Allah tarafından peygamberlere aktarılan bu bilgilerin sınırsız olduğunu düşünmek yanıltıcı ve böyle bir şeyi iddia etmek de yanlıştır. Çünkü Hz. Peygamber’in vahye dayalı bilgilerin hepsini ayrıntılı bir şekilde bilmediğini ve eğer kendisine bir soru sorulmuşsa bilmiyorsa ve gerekiyorsa vahyin gelmesini beklediğini bildiren rivayetler bulunmaktadır. Peygamberlere verilen bilginin boyutları ve sınırlarını Allah’ın tespit ve tayin ettiğini düşünmek gerekmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’e verilmeyen bilgiler de vardır. Bazı ayetlerde de belirtildiği üzere mutlak gayb alanına giren bilgiler bu kapsamdadır. Mutlak gayb bilgisi hiçbir kimseye verilmemiştir. Hz. Peygamber’in bildiği gayb bilgisi “gayb-ı mutlak değil. Gayb-ı muhberdir”,⁵³ yani Allah tarafından kendilerine bildirilen kadardır.⁵⁴ Bu da Hz. Peygamber’in gayba ait bazı bilgileri bilebildiğini ama bunları kendi çaba ve gayretiyle öğrenmeyip kendisine bildirilerden ibaret olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber’in Bilgi Alanları

Hz. Peygamber’in bilgi kaynakları arasında yer alan vahiy, yaşadığı toplumun bilgi birikimi, Hz. Peygamber’in aklı ve tecrübesi ilgili olarak Rasûlullah’ın (s.a) sahip olduğu bilgileri ve bu konulardaki görüşleri verdikten sonra, beşer orijinli tabii alanlarda Rasûlullah’ın sahip olduğu bilgiler üzerinde durmak istiyoruz. Bu alan geniş olmasına rağmen Rasûlullah’ın yaşadığı toplumun gelenek, bilgi, kültür ve tecrübesi

⁵¹ Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Târihu’l- İslâm*, (Ter. Muzaffer Can), İstanbul, 1994, I, 166 (Kısmen tasarrulla)

⁵² Bünyamin Erul, age, s. 242-243

⁵³ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul 1971, III, 1939.

⁵⁴ Bkz. Salih Karacabey, age, s. 98. Ayrıca Gaybi hadisler meselesiyle ilgili olarak bkz. Mehmet Said Hatiboğlu, *Gaybi Hadisler Meselesi*, AÜİF. V. Sınıf Hadis-Tefsir Bölümü, Hadis Notları, Ankara Tsz; Mustafa Entürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahih-i Buhârî’deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*,

çerçevesinde Hz. Peygamber'in coğrafya, astronomi, hayvancılık, ziraat, biyoloji ve tıp bilgisine sahip olduğunu görmekteyiz. Şimdi sayılan bu alanlarla ilgili Hz. Peygamber'in sahip olduğu bilgilere kısaca irdeleyelim:

1-Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hz. Peygamber azımsanmayacak ölçüde coğrafya bilgisine sahipti. Bu konuda bir çok rivayet bulabilmekteyiz. Hz.Peygamber bu bilgileri genelde yaşadığı toplumdaki insanlarından ve çevreden elde etmiş, bunların üzerine vahiyden de bilgiler gelmiş ve bu ilavelerle coğrafya bilgisini geliştirmiştir. Mesela Resûlullah tebliğ için gittiği Taiften dönerken Addâs adlı Hıristiyan bir köleye rastladı. 'Ya Addas! Sen hangi diyardansın?' diye sorunca o da 'Ninova halkından' diye cevap verdi "Salih kişi Yunus b. Mettâ'nın şehriden misin?" diye buyurdu. Addâs 'Sen Yunus b Metta hakkındaki haberi nereden biliyorsun?' deyince, Rasûlullah da "Ben Allah'ın Rasûlü'yum. Yunus'un haberini bana Allah bildirdi, diye cevap verdi.⁵⁵ Bu bilgiyi Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığını açıkça ifade etmekte ve bu bilginin kaynağının ilâhî kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

Bir rivayette "Ben orada olsaydım size Kızıldeniz'in yan tarafındaki yolun yanında Hz. Musa'nın kabrini gösterirdim"⁵⁶ ifadeleri yer almaktadır. Bu rivayetten de anlıyoruz ki Filistin bölgesindeki yerler onun bilgi dahilinde idi. Sonuç olarak, Hz. Peygamber kendi çevresindeki yaşayanlardan çok daha ileri bir coğrafi bilgisine sahipti.

2-Astronomi ile ilgili bilgisine gelince; O'nun konuyla ilgili bilgileri, çevresinde elde ettiği tecrübelerden oluşmaktaydı. Yaşadığı bölge olan Arap yarımadasının büyük bir kısmı çöllerle kaplı, çölde ise hava genellikle berrak ve açık idi.⁵⁷ Bu yüzden gök cisimleri oldukça net bir şekilde izlenebilmekteydi. Bundan dolayı da onlar seyahat edeceklerinde yön tespiti yapmak zorunda kalırlar ve bunu da genellikle yıldızlardan faydalanarak yaparlardı. Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor: "(Yol bulmak için yararlanılacak) işaretler de (yaratılı). Onlar yıldız(lar)la da yol bulurlar."⁵⁸ Bu noktada Hz. Peygamber'in astronomi bilgisinin geleneklerden edinilen yıldız isimleri ve mevsimlerine göre yıldızların konumlarını bilmekten ibaret olduğunu söylemek mümkündür.

Bayramlar aylara göre düzenlenirdi. Namaz vakitlerinin düzenlenmesi de güneşin konumuna göre olurdu. Bu hesaplar için de belirli bir bilgi seviyesinin olması şarttır. Hz. Peygamber de bu bilgilere sahipti.

3- Ayrıca kendi şartları içerisinde Hz. Peygamber hayvancılıkla ilgili bilgilere de sahipti. Hz. Peygamber'in yaşadığı çevrenin iklim şartları ahır hayvancılığına el vermediği için buralarda sadece otlak hayvancılığı hüküm sürmekteydi. Hz. Muhammed'in kendisi de bu mesleği icra etmişti ve çobanlığı da iyi biliyordu. Bir defasında Hz. Peygamber Cabir'e Merruzzehrân'da erak ağacının meyvelerini toplarken meyvenin siyahını toplamalarını tavsiye edince onlar şaşırarak bunu çobanların dışında kimsenin bilmediğini söyleyince, o da onlara kendisinin de

İstanbul 1995, s. 145-170 (Basılmamış Doktora Tezi)

⁵⁵ Zehebi, age., I, 398. Addâs'a ilgili olarak bkz. el-Vâkidi, Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Megâzi*, (Neşr. M. Jones), Beyrut 1984, I, 33, 35, 42; Ahmet Önkal; "Addâs", *DiA*, I, 355-56.

⁵⁶ Buhârî, Cenâiz, 69; Muslim Fedâil, 157, 158; Nesâî, Cenâiz, 12, Ahmed b. Hanbel, *Musned*, II, 269,315; İbnü'l-Esri, el-Mubârek b. Muhammed, *Câmiu'l-Usûl li ehâdisi'r-Rasûl* (Thk. Abdülkadir Amavud), IX, 386

⁵⁷ Bkz. Meydan Larousse, "Çöl", IV, 513-14

⁵⁸ Nahl 16/16

çobanlık yaptığını "evet, koyun gütmeyen bir peygamber var mı? diye cevap verdi."⁵⁹ Buradan Hz. Peygamber'in hayvancılığı kendi şartları içerisinde çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Eğer hayvancılıktan anlamasaydı kurban olarak kesilecek hayvan cinslerinin hangilerinin olduğu ve bu hususta verdiği hükümler arasında çelişkiler olurdu. Böyle olmaması, bu konuları iyi bildiğini göstermektedir.

4- Hz. Muhammed'in yaşadığı çevrede ziraatçılık hayvancılık kadar yaygın değildi. Bunun sebebi de tarıma elverişli arazilerin çok az olmasıdır. Az yapılan bir uğraş oluşu sebebiyle Hz. Peygamber'in ve yaşadığı çevredekilerin tarımsal bilgi düzeyi çok yüksek olmamaktadır.⁶⁰

5- Hz. Peygamber'in biyolojiye dair bilgileri geleneklerden gelen bilgilerdir. Bunun yanında kesilen hayvanlardan ve savaş meydanlarında öldürülüp kesilen insanlardan da anatomiye dair bilgiler elde edilebilmekteydi. Biyolojiye dair bilgiler bağımsız olarak değil, tıp dahilinde farklı kültürlerden gelmiştir. Bu sebepten dolayı biyolojiye dair bilgiler sadece anatomi ile ilgilidir. Ayrıca hadislerde insanın yaratılışıyla ilgili bilgilere de rastlamaktayız.⁶¹

6- Tıp, insanlık açısından en temel ihtiyaç duyulan bilim dallarından birisidir. Bu yüzden en ilkel toplumlardan en modern toplumlara kadar her yerde tıpla uğraşan kimseler olmuştur. Skolastik dönemde bütün bilimler durdurulduğu halde tıp, varlığını o dönemde bile sürdürmüş ve hatta bu alanda bazı ilerlemeler bile kaydedilmiştir. Dolayısıyla tıp bilimi hem doğal olarak oluşur, hem de hiçbir şekilde yasaklamalarla engellenemez.⁶²

Her ne kadar dini bilgileri öğretmek için gönderildiği söylenmiş olsa da⁶³ insan yaşamını doğrudan ilgilendirmesinden dolayı Hz. Peygamber'in, yaşadığı döneme ve çevredeki insanlara oranla daha fazla tıp bilgisine sahip olduğunu görmekteyiz. Ayrıca da Hz. Peygamber'in esaslı surette tıbbi bilgilere sahip olduğu, bizzat tıp ve sağlık ile yakından ilgilendiği kendisinden bize intikal eden hadislerden anlaşılmaktadır. Bu hadislerde tedavi usülleri bulunduğu gibi, ilaç olarak tavsiye ettiği bir takım nebatların isimleri geçmekte, hastalık çeşitleri sayılmakta ve bunlar için tedbirler ileri sürülmektedir. O'nun tıpla ilgili bütün bu bilgilerine İslâm tıp tarihi içinde "Tıbb-ı Nebevi" adı verilmiştir.⁶⁴ Hz. Peygamber'in tıp bilgilerini deney ve tecrübeler, dışarıdan gelen düzensiz bilgiler⁶⁵, dışarıdan getirilmiş düzenli bilimsel bilgiler⁶⁶, vahiy yoluyla gelen bilgileri⁶⁷ şeklinde tasnif etmek mümkündür.

⁵⁹ Buhârî. Enbiya, 29; Muslim, Eşribe, 163; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, III, 326

⁶⁰ Yalnız M.O. II. yüzyılda bu coğrafyada önemli bir baraj bulunduğu, bu barajın mimarının ve mühendisliğin baş yapıtı olarak dünyanın muhteşem harikaları arasında yer aldığı, iki dağ arasında inşa edilen 'Marib' barajı, onları iyi bir yaşam standartına kavuşturan adeta bir bereket kaynağı kabul edilmiş. "Talihi Arabistan" diye ünlenen Yemen, sun'î sulamanın yapıldığı bir tarım ülkesi olarak kabul edilmiştir. Mahmud Esad, *İslam Tarihi, Tarih-i Dini İslâm*, Sad. A. Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı, Marifet Yayınları, İstanbul 1984, s. 99

⁶¹ Bkz. Mahmut Denizkuşları, *Kura'ân-ı Kerim ve Hadislerde Tıp*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990, s. 35-40.

⁶² Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1994., s. 6

⁶³ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Ter. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınları, I-III, İstanbul 1986, II, 602-603. İbn Haldun konuyla ilgili şöyle der: "Tanrı Elçisinin hallerinden bahsedilirken tababetle ilgili olan bazı halleri nakledilmiş ise de, bunlar bir adet ve tabii hallerden olan şeylerdir. Peygamberden nakledilen meşru işler ve ameller kabilinden değildir. Çünkü Peygamber ancak bize ilâhi olan şeriat hükümlerini bildirmek üzere gönderilmiştir, tıp ve tababeti ve başka adetleri anlatmak için gelmemiştir."

⁶⁴ Mahmut Denizkuşları, a.g.e, s. 15. Ayrıca geniş bilgi için bkz. İbrahim Canan, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp; Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, s. 232-256.

⁶⁵ Mekke'lilerin tüccar kavim olması hasebiyle çeşitli kültürlerle ilişkiler neticesinde bilgi alış-verişi de meydana gelmiş, bu bilgiler arasında tıpla ilgili bilgiler de yer almaktaydı. Konuyla ilgili Antik Yunan ve Helenistik

Tıbb-ı Nebevî denince akla gelen hususlardan birisi de dualardır, insanlarda duanın bir tedavi metodu oluşu anlayışı çok yaygındır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in bizzat ağzından çıkan duaların faydalı olduğunu düşünürler. Oysa dua sadece bir temennidir. Okununca mutlaka iyileşecek diye bir şey yoktur. Zaten Hz. Peygamber'in kendisi de iyileştirmenin asıl yolunun maddi tedavi olduğunu şu hadiste belirtmiştir: "Benî Enmardan iki kişi gelmişti. Hz. Peygamber onlara yarası kanayan bir hasta için "hanginiz daha iyi tabipsiniz?" diye sorduğunda onlar şaşırarak "tıpta fayda var mıdır?" diye sordular. O da 'hastalığı indiren devasını da indirmiştir.' diye cevap verdi.⁶⁸

Hız. Peygamber'in ishal, kabızlık, iltihaplanma, kan aldırma, zat'ül cenb, boğaz iltihabı, humma gibi bazı hastalıklarla ilgili tedavi metotları geliştirdiği ve uyguladığını rivayetlerden öğrenmekteyiz.⁶⁹ Tabii ki bu tedavi yöntemlerinin bugün için tamamıyla sağlıklı olduğunu söylemek zordur.

Hız. Peygamber'in Bilgisiyle İlgili Farklı Anlayışlar ve Tezahürleri

Hız. Peygamber'in bilgisi ve bilgi alanlarıyla ilgili bu bilgileri verdikten sonra konuyla alakalı farklı bir anlayışı ve bu anlayışın 20. yüzyıl başlarında aldığı durumun daha iyi belirlenmesi ve anlaşılması açısından son dönem Osmanlı alimlerinden Harputlu Abdulhamit Hamit Efendi'nin (ö.1902) yazdığı bir risaleden ve bu risalede konuyla ilgili bilgilerden bahsetmek yerinde olacaktır. Risâlenin ismi "*Safvetu Efkarî'l-ulemâ fî isbâtî ilmî Nebiyyinâ bi'l-esmâ*".⁷⁰ Bir çok sahada eser yazan Harputlu Abdulhamit Hamit Efendi bu risalesini Hız. Peygamber'in bazı haklarını savunmak amacıyla derlediğini belirterek risaleyi şöyle takdim etmektedir: "Bu, Allah'ın peygamberleri arasında Hız. Âdem'e isimleri öğrettiği gibi Peygamberimiz Efendimiz

dönemden kalma bilgileri de kuzey'e yaptıkları ticarî seyahatleri vasıtasıyla almaları çok muhtemeldir. Hız. Peygamber gençliğinde çok seyahat etmiş; Filistin, Yemen, Güneydoğu Arabistan'da ve Umman'da bulunmuştur. Muhtemelen ticarî maksatlarla Habeşistan'a gitmek için deniz yolculuklarına da çıkmıştır. Ancak buralarda tıp ile ilgilenip ilgilenmediği bilinmemektedir. Bkz. M.Hamidullah, age, II, 106

⁶⁶ Bu bilgilerin Câhiliyye devrinin son meşhur tabiplerinden olan Haris b. Kelede es-Sakafî'den (ö.50/670) geldiğine dair kaynaklarda bilgilere rastlamaktayız. Haris b. Kelede Taif'de doğmuş, gençliğinde İran'a gidip. Sasanilerin büyük tıp merkezi olan Cündişapur Tıp Okulu'nda tıp eğitimi almış, orayı en başarılı biçimde bitirmiş, meslek hayatında Kıra tarafından bile övülmüştür. Haris daha sonra kendi memleketi olan Taife geri dönmüş, ve orada iyi bir şöhret kazanmıştır. İslamiyetin ortaya çıkışında hayatta idi. Hatta Hız. Peygamber, ağır ve önemli bir hastalığa tutulanlara, Hâris'e gidip tedavi ettirmelerini tavsiye ederdi. (Bkz. Ebû Davud, Tıb, 12) Hız. Peygamber bile Hâris'e tedavi olmuştur. Bkz. M. Hamidullah, age, II, 100-101

⁶⁷ Tıbb-ı Nebevî hususunda en büyük tartışmalardan birisi bu bilgilerin vahiy ürünü olup olmadığıdır. İbn Haldun gibi düşünürler O'nun tıp bilgilerinin vahiy ürünü olmadığını söylemişlerdir. Çünkü ona göre Hız. Peygamber dini bilgileri tebliğ etmek için gönderilmiştir. Tıp veya diğer tabii ilimleri öğretmek için gönderilmemiştir. (Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 602-603) İbn Kayyim gibi alimler de Hız. Peygamber'in tıp bilgilerinin vahiy ürünü olduğunu savunmaktadırlar. Bu iki görüşün dışında olan üçüncü görüş daha vardır ki o da Hız. Peygamber'in tıpla ilgili bilgilerinin bir kısmının vahiy ürünü, diğer kısmı da çevreden alındığı şeklindedir. Bu konulardaki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Mahmut Denizkuşları, age, s. 15-20; M. Hayri Kırbaşoğlu, *Altımatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002, s. 302-312; İsmail Hakkı Ünal, "Hız. Muhammed (SAV) ve Tıp", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel Sayı Ankara, 200, s. 181-190, Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Bursa, 1996, (Yayınlanmamış doktora tezi), s. 345-355

⁶⁸ *Muvatta'*, Ayn, 12; İbnü'l-Esir, age., VIII, 322. Tedavi olmayla ilgili başka rivayetler için bkz. Buhârî, Tıb, 1; Muslim, Selâm, 69; Fedâil, 92; Ebû Davud, Tıb, 1; Tirmizî, Tıb, 2; İbn Mâce, Tıb, 1; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, II, 156

⁶⁹ Bkz. Mahmut Denizkuşları, age, s. 130-141; İbrahim Canan, age, 232-256.

⁷⁰ Böyle bir risalenin varlığında beni haberdar eden değerli dostum Doç.Dr.Bünyamin Erul'a çok teşekkür ederim. Arapça ve 12 varak olan bu risalenin yazma nüshası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar Bölümünde EY.0139 numarada kayıtlıdır. Risale 1315 (1899) yılında İstanbul'da Matbaa-i Osmaniyye tarafından basılmıştır.

Muhammed'e de bütün isimleri öğretip ilham ettiğini tahkik eden bir risaledir.⁷¹ Harputlu, risalesinde Hz. Peygamber hakkında şu üç büyük iddiayı ortaya koymaktadır:

1-Hz.Peygamber Hz. Âdem'den önce yaratılmıştır.

2-Yüce Allah, Hz. Âdem'e bütün isimleri öğrettiği gibi Hz. Peygamber'e de hepsini öğretmiştir.

3-Hz. Peygamber ruhu ile her şeye muttali olup Allah'ın bildiği şeyleri dahi bilir.⁷²

Biz bunlardan konumuzla ilgili olan yönüne değinmek istiyoruz. Bu konuda bilgiler verirken Bünyamin Erul'un konuyla ilgili makalesinden⁷³ ve Harputlu'nun risalesinden özel şekilde bilgiler sunmaya çalışacağız. Harputlu'ya göre, sarıh biçimde hadis geldiği ve hakikat ehlinden ümmetin büyüklerinin de ifade ettiği üzere, Adem'in (s.a) bildiği gibi, Hz. Peygamber'in de bütün isimleri bilmesi kesin olarak bilinen husustur. Ardından o, bu hususta dayandığı delilleri şöyle sıralamaktadır:

Birinci olarak, Suyûfî (ö.911/1505), *el-Muzhir* adlı kitabının "Peygamberimiz'e (s.a) lügatın vahyedilmesi babı" içerisinde şu rivayeti zikretmiştir: Deylemî (ö.509/1115) *Musnedu'l-Firdevs* adlı eserinde Ebû Râfî'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Su ve çamur halindeyken ümmetim temsili olarak bana gösterildi ve Adem'in bütün isimleri bildiği gibi ben de bütün isimleri bildim..."⁷⁴ Muteber kaynakların rivayet etmediği bu Deylemî rivayeti, Hz. Peygamber'in hem yaratılış hem de isimleri öğrenmede Hz. Adem'den daha öncelikli olduğu fikriyatının rivayete yansımış şekli olmalıdır. Bunun dışında ayrıca Harputlu, Yüce Allah'ın, gayba dair bilgilerden Rasûlünü muttali kıldığı ilim ve marifet konusunda *Şifâ* ve *el-Mevâhib* adlı eserlerde oldukça doyurucu bilgiler verildiğini söyledikten sonra, İbn Ravâha ve Hassân b. Sâbit'ten bu görüşü destekleyen bazı şiirler nakletmiştir.⁷⁵

İkinci olarak da o, yine Kâdî İyâz'ın (ö.544/1149) *Şifâ* adlı eserinden Hz. Peygamber'in akıl, ilim, marifet, rey ve zeka yönü ile ilgili kısımdan alıntılar yaparak, Yüce Allah'ın olmuş ve olacak şeylere dair O'na verdiği ilimlere işaret ettikten sonra "Ve Allah sana bilmediklerini öğretti, Allah'ın sana lütfu gerçekten büyüktür"⁷⁶ ayetini zikretmiştir. Sonra İsrâ bahsinde ise Kâdî İyâz İmam el-Eş'arî'nin (ö.324/936) şu sözünü nakletmiştir: "Peygamberlerden herhartığı birine verilen her bir mucizenin bir misli de bizim Peygamberimize verilmiştir."⁷⁷

Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Taberânî (ö.360/970) ve başkaları, Ebû Zerr'den sahih bir senede⁷⁸ gelen şu haberi rivayet etmişlerdir: "Rasûlullah (s.a) gökyüzünde kanatlarıyla uçan kuş hakkında dahi bize ilim vermeden aramızdan ayrılmadı." Bu hadisin *Nesîmu'z-Riyâz*⁷⁹ adlı eserde yapılan şerhine göre Rasûlullah

⁷¹ Abdulhamit Hamit Efendi, *Safvetu Efkari'l-ulemâ fi isbâti'ilmî Nebiyyinâ bi'l-esmâ*, s. 3

⁷² Bünyamin Erul, Harputlu Abdulhakî Efendi (1830-1902) Ve Hz. Peygamber'in Bilgisine Dair Bir Risalesi "*Safvetu Efkari'l-ulemâ fi isbâti'ilmî Nebiyyinâ bi'l-esmâ*", (Yayınlanmamış makale), s. 1,

⁷³ Bu çalışmadan bazen aynen bazen de kısmen alıntılar yapılarak istifade edilmiştir.

⁷⁴ Abdulhamit Hamit Efendi, *Safve*, s.4

⁷⁵ Bkz. Bünyamin Erul, agm, s. 5

⁷⁶ Nisâ 4/113

⁷⁷ Bkz. Abdulhamit Hamit Efendi, *Safve*, s.5-6. Krş. Bünyamin Erul, agm, 6

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, V, 153. Aksine mezkur hadis "Teym Kabilesin'den şeyhler" tarafından, Ebû Zerr'den rivayet edilmiştir. Şeyhlerin kim oldukları ise mechuldur, dolayısıyla zayıf bir rivayettir. Bkz. Bünyamin Erul, agm, s. 5

⁷⁹ *Nesîmu'z-Riyâz fi Şerhi's-Şifâ li'l-Kâdî İyâz*, Ahmed b. Muhammed Şihâburdî'din el-Hafâcî'nin (ö.1069) eseri olup, İstanbul-1312'de üç cilt halinde neşredilmiştir.

(s.a), gizli saklı hiçbir şey kalmayınca kadar herşeyi beyan ettikten sonra ahirete irtihal etmiş, vefatından önce, bir defasında sabahdan öğlene kadar, bir başka seferinde ise öğleden akşam öncesine kadar irâd ettiği uzun hutbelerinde, ashabına beyan etmedik bir şey bırakmamıştı.⁸⁰ Uçan kuşu dahi açıklaması sözü ise, en tafsilatlı bilgileri bile kendilerine anlattığından bir kinayedir. Bu hususta Ebû Davud'un (ö.275/888) Huzeyfe'den rivayet ettiği uzun hadis⁸¹ meşhur olup, onun baş tarafını Buhârî (ö.256/870) ve Muslim (ö.261/875) de rivayet etmişlerdi.⁸² Ayrıca Harputlu Üstad Muhammed el-Bekrî'nin "Hz. Peygamber (s.) Yüce Allah'ın bütün ilmini bildirdi" dedikten sonra Hz. Peygamber'in ilmini neredeyse eşitleyen diğer görüşleri aktardıktan sonra, bu konuda kendisi de bir değerlendirme yaparak Hz. Peygamber'in bilgisini az da olsa sınırlama ihtiyacı hissetmiştir. Bunun ezeli kadim ilme yaklaştığını belirterek, bu görüşte olanların muradının Hz. Peygamber'in, Allah'ın bu alemde ve malum olanlardan kendisine öğrettiği her şeyi bilmesi, çünkü ezeli-ilahî ilmin bilgilerinin sonsuz ve sınırsız olduğunu belirtir. Bu sözlerinden dolayı Hz. Peygamber'in Hz. Adem gibi, bütün isimleri bilmesi konusunda şüpheye düşülmemesi gerektiğini belirten Harputlu, 'Peki neden bu husus diğer mucizeler gibi ortaya çıkmamış, meşhur olmamıştır? Sorusuna şöyle cevap vermektedir: "Hz. Peygamber bunu, sırf babası Hz. Adem'e karşı teeddüben açığa vurmamıştır. Çünkü isimlerin bilinmesi Hz. Adem'in bir mucizesidir ve bununla meleklerle meydan okumuştur. Bunun bir benzeri, Buhârî'nin Ebû Hureyre'den rivayet ettiği şu hadistir: "Cinlerden İfrit dün namazımı bozmak için bana ilişti (veya buna benzer bir kelime söyledi). Allah ona karşı bana güç verdi ve hepiniz göresiniz diye ben onu mescidin direklerinden birine bağlayıp, sabaha kadar öylece beklemesini istedim. Fakat sonra kardeşim Süleyman'ın "Rabbim (beni başışla) bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayan bir hükümdarlık ver"⁸³ sözünü hatırladım.⁸⁴

Özet olarak risalede Hz. Peygamber'inde tıpkı Hz. Adem gibi bütün isimleri kesin olarak bildiği iddia edilmişse de ispat sadedinde nakledilen rivayetler bu konuda yeterli olmadığı gibi delil olmaya da elverişli değildir. Ayrıca Hz. Peygamberin her şeyi bildiğini ve sözü edilen bazı hutbelerinde de kıyamete kadar olmuş olacak her şeyi haber verdiğini iddia ve kabul etmek hiç de makul değildir. Nitekim mezkur rivayeti naklettikten sonra Zehebî (ö.748/1348) bu genellemeleri abartılı bulmuş olacak ki, şöyle bir değerlendirme yapmaktan kendisini alamamıştır: "O (s.a) sözünü tane tane söyler ve bir de onu açıklardı. Dolayısıyla belki de o mecliste olacak şeylerin en büyüklerini zikretmiştir ve onlar da bir cüzde yazılabilir. Zira O, kainatta olacak şeylerin çoğunu bile zikretmiş olsaydı, onları bir senede, hatta senelerce söyleyemezdik. Bunu düşün!"⁸⁵ Ancak kabul etmek gerekir ki O'nun hem sahip olduğu hem de verdiği bütün bilgilerin de netice de bir sınırı vardır. Her şeyden önce gaybın bilgisi sadece Allah'a aittir ve gaybı Allah'tan başkası bilemez. Ancak Yüce Allah, seçtiği, razı olduğu elçilerine, dilediği bazı gaybi bilgileri bildirir.⁸⁶ Dolayısıyla bu istisnai durumda, Allah'ın dilediği peygamberine, dilediği kadar gaybi bilgilerin

⁸⁰ Bu hutbeler hakkında bkz. Muslim, Fiten, 25; Nesâî, Mevâkîf, 55; Tirmizî, Fiten, 26; Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten*. Tah. Suheyl Zekkâr, Mekke, 1991, s. 13.

⁸¹ Ebû Davud, Fiten, 1

⁸² Buhârî, Fiten, 11; Menâkıb, 25; Muslim, İmâre, 51

⁸³ Buhârî, Salât, 75; Muslim, Mesâcid, 39, Ahmed b. Hanbel., Musned, II, 298

⁸⁴ Krş. Bünyamin Erul, aqm. 6

⁸⁵ Zehebî, *Siyerü A'lami'n-Nubelâ*, II, 366

⁸⁶ Bkz. Al-i İmrân 3/179; Cin 72/26-28

öğretilmesi söz konusudur.⁸⁷ Zira Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in gaybı bilmediği açıkça ifade edilmiştir:

"(Ey Muhammed!) De ki: 'Ben size Allah'ın hazineleri elimdedir' demiyorum; gaybı da bilmem; size 'ben bir meleğim' de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum."⁸⁸

Benzer ifadeler Hz. Peygamber'in ifadelerinde de bulunmaktadır. Nitekim Cibril hadisinde geçen, kıyametin ne zaman kopacağını soran Cibril'e Hz. Peygamber'in "Sorulan sorandan daha iyi bilmez" dediğini ve bu hususta Cebrâil'in de Hz. Peygamber'in de aynı durumda olduğunu hatırlatan İbnu'l-Kayyim şöyle der: "Fakat şu aşırılığa düşen (ğulat) kimselerin nezdinde Rasûlullah'ın (s.a) ilmi, Allah'ın ilmine birebir uygundur. Öyle ki, Allah'ın bildiği her şeyi Rasûlullah da bilir. Halbuki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından iki yüzlülüğe iyice alışmış insanlar vardır. Sen onları bilmezsin, onları biz biliriz. Onlara iki kere azap edeceğiz, sonra da onlar büyük azaba itileceklerdir."⁸⁹ Bu ayet Kur'an'da, en son indirilen surelerden 9. Berâe (Tevbe) suresinin sonundadır. Söz konusu münafıklar ise, Hz. Peygamber'in Medine'deki komşularıdır."

Devamlı İbnu'l-Kayyim, Hz. Peygamber'in hurma aşılama konusundaki görüşünün olumlu bir netice vermemesi üzerine "Siz kendi dünyanın işini daha iyi bilirsiniz" dediğini İlk hadisesinde ise Allah'ın Hz. Aişe'nin temiz olduğunu bildiren vahyi gelinceye kadar⁹⁰ Hz. Peygamber'in işin gerçeğini bilmediğini belirtmektedir. Halbuki bu aşırılığa düşenlere göre O (s.a) hiç şüphesiz mevcut halin hakikatini bilmekteydi.

Gerçekten de Hz. Peygamber'in şahit olmadığı olaylar hakkında tamamen bir beşer gibi hareket ettiği, beşeri bilgi alma yollarını kullandığı bilinmektedir. Nitekim O, savaşlarda gözcüler, casuslar kullanarak istihbarat almış, uzaklarda olup biten olayları ve gelişmeleri ancak gelen habercilerden öğrenmiştir.⁹¹

İkinci olarak da Hind Yarımadasında Hz. Peygamber'in gayb bilgisiyle ilgili olarak çeşitli tartışmaların olduğu bilinmektedir. Bunlardan Birelvî Ekolünün⁹² görüşlerini geldikleri noktanın bilinmesi açısından dikkatlerinize sunmak istiyorum.

Birelvîler, peygamberlerin ve velilerin olmuş veya olacak olan her şeyi bildiklerine, hiçbir şeyin gözlerinden kaçmadığına, kalplerde gizli olan sırlara vakıf olduklarına, kıyamet ilmine, ana rahminde ne olduğuna, hâzır ve gâib olan her şeyi gördüklerine inanmaktadırlar.

Ahmed Rızâ Hân Birelvî, Hz. Peygamber ile ilgili olarak şunları söyler:

"Hz. Peygamber, cüz'î ve küllî bütün ilimleri bilir. O, her şeyi kuşatmıştır."

"İçinde bütün olanların ve olacakların yazılı olduğu levh ve kalem ilmi Hz. Peygamberin ilminden bir parçadır."

"Sahabe-i Kirâm Hz. Peygamberin gaybı bildiğine kesin olarak hükmediyorlar."

"Hz. Peygamber, 5 gaybın ilmini Allahu Teâlâ'dan aldıktan sonra bu dünyadan

⁸⁷ Yûsuf 12/102

⁸⁸ En'âm 6/50

⁸⁹ Tevbe 9/101

⁹⁰ Nûr 24/12-16

⁹¹ Bünyamin Erul, aqm, 11

⁹² Bu ekolle ilgili geniş bilgi için bkz. H. Zafarullah Davudi, *Şah Veliyyullah Dehlevîden Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları İstanbul 1995, s. 246-49; Abdülhamit Birışık, *Hind Alt Kitası*

ayrılmıştır.”

“Kıyamet ne zaman kopacak, yağmur ne zaman ve ne kadar yağacak, annenin karnında ne var, yarın ne olacak, filan nerede ölecek. Ayet-i kerimede zikredilen bu 5 gaybdan hiçbiri Hz. Peygambere gizli değildir. Bunlar ondan nasıl saklı olabilir? Halbuki O'nun ümmetinden 7 kutub bunları bilmektedir. Ayrıca onların mertebeleri ğavstan aşağıdır. Öyleyse önceki ve sonraki bütün cihânın serdârı ve her şeyin sebebi ve her şey kendisinden olan zat bunları nasıl bilmez?”

Bu hususta Birelvîler, şunları söylemişlerdir:

“Peygamberler, doğuştan ârif-i billah olurlar ve gaybı bilirler.”

“Alemdaki hiçbir şey Hz. Peygamberden gizli değildir. O temiz ruh, arşın tabakalarına, dünya ve ahirete, cennet ve cehenneme multalidir. Çünkü bütün bunlar, kemâlâtı içinde bulunduran o zat için yaratılmışlardır.”

“Hz. Peygamberin ilmi bütün gaybî ve ledunnî bilgileri kuşatmıştır.”

“Hz. Peygamber, Allah'ı da bilmektedir. O, bütün mevcudât ve mahlukâtın hallerini tam olarak bilir. Mâzî, hal ve gelecekteki hiçbir şey ne surette olursa olsun O'ndan gizli değildir.”

“Allahu Teâlâ, Hz. Peygambere öyle gayb ilmi bahşetmiştir ki O, taşın kalbindeki hali dahi bilir. Öyleyse efendimiz kendi aşıklarının kalplerindeki nasıl bilmesin.”

“Hz. Peygamber, levh-i mahfuzda yazılı olan bütün geçmiş ve gelecek olayları, hatta bunlardan da fazlasını bilmektedir. O, kıyametin de ne zaman kopacağını bilmektedir.”

“Hz. Peygamber, mahlukun ilk halini bilir. Allahu Teâlâ'nın mahlukatı yaratmasından önceki olayları ve gerisindeki olayları da bilir. Kıyamet hallerini, mahlukatın korkularını ve Allahu Teâlâ'nın gazabını da bilir. O, insanların hallerini müşahade etmektedir. Kimin cennetlik, kimin cehennemlik olduğunu bilir. Ancak insanlar, O'nun bilgilerinden ancak istediği kadarına vakıf olabilirler. Velilerin ilmi Hz. Peygamberin ilmi karşısında denizin karşısındaki damla misali gibidir. Hz. Peygamberin ilmi karşısında peygamberlerin ilmi de aynı şekildedir.”⁹³

Ayrıca “yukarıdaki bu inanç ve fikirleri onların kabul ettiği şekilde kabul etmeyen kişi İslam dairesinden çıkmıştır”, ve “bütün farzlardan daha önemlidir”⁹⁴ şeklinde vahim görüşlere de sahiptirler. Bütün bunlar Hz. Peygamber hakkındaki telakkilerin ne hale geldiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Sonuç

Dinin doğru anlaşılması ve amacına uygun şekilde yaşanabilmesi için nübüvvet müessesesini iyi anlamak gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesinde, beşer-

Düşünce ve Telsir Ekolleri, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 178-186

⁹³ Durmuş Bulgur, “Hind Yarımadasında Gaybın Bilinmesine Dair Ekollerin Görüşleri ve Tartışmalar” (Müzakere metni), İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I, (Tartışmalı İlmî Toplantı), 12-13 Ekim 2002 Altunizade Kültür Merkezi, Bağlarbaşı-Üsküdar-İstanbul., s. 14-15; Abdülhamit Birışık, “Hint Alt Kıtasında Hz. Peygamber'in Gayb Bilgisi Tartışmaları ve Tekfir” (Tebliğ metni), s. 5 vd. Aynı toplantı

⁹⁴ Bkz. H. Zafarullah Davudi, age, s. 248

nebi dengesini iyi koruyarak, peygamberi, dindeki yeri ve fonksiyonu açısından iyi tanımanın ve doğru değerlendirmenin önemli payı vardır. Peygamberi tanıma ve doğru anlamayı sağlayacak unsurlar arasında onun bilgi kaynaklarını aslına uygun olarak anlamanın gerekliliği zarureti hasıl olmuştur.

Hz. Peygamber vahiy kaynaklı bilgiler bakımından bilmesi gerekenlere sahip olduğu gibi bunların yanında beşer orijinli bilgilere de sahipti. Bu bilgilerin Hz. Peygamber'in kendisinin veya diğer bireylerin faydasına olacak şeyleri yapmak, onların zararına olacak şeyleri ortadan kaldırmak için vahyin müdahalede bulunmadığı, sadece onun kendi bilgi birikimi ve tecrübesine bağlı olarak hür ve bağımsız şekilde yaptığı davranışlar olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber'i yaşadığı toplumdan ayrı düşünmek mümkün değildir. Beşeri konu ve tabii alanlardaki bilgisinin yaşadığı toplumun fertlerinden az olduğunu veya bilmediğini düşünmek yanlış bir anlayıştır. Hz. Peygamber bu sahalarda yaşadığı toplumun bir ferdi ve beşer olarak bilmesi gerekenleri bildiği, hatta bir çok alanda ileri derece bilgiye sahip olduğunu ve bilmediği konularda da bilmediğini söylediği veya işi ehline bıraktığını söyleyebiliriz. Ancak her ne kadar böyle olsa da bazen dünya işlerinden bir kısmını bilmeyebilir veya bu işlerin olduğunun aksine bir kanaate de sahip olabilir. Fakat bu onun için bir eksiklik teşkil etmez. Yine bu bağlamda Hz. Peygamber'in dünyevi konulardaki bilgisinde ve uygulamalarında hatadan masum olduğunu ve bu konuda inandığı her şeyin vakiya uygun olduğunu söyleyenler olsa da bunun böyle olduğunu söylemek zordur. Bundan dolayı Hz. Peygamber risalet görevi ile görevlendirilmesi ve bu görevin gerektirdiği bilgiler donatılması hariç, bilgi ve kültür bakımından içinde yaşadığı topluma göre değerlendirilmeli, risalet görevini ilgilendirmeyen, günlük hayatın kendi kuralları içerisinde yaşanan kısmına ait her türlü bilgisini, ya da bilgi eksikliğini yaşadığı zaman dilimi, bölge ve içinde bulunduğu toplumun genel durumu göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in bütün bilgisinin vahiyden ibaret olduğu söylemek yanlış olduğu gibi, davranışlarının ve fiillerinin tamamını dinin emirleri arasında saymak da yanlıştır. İşte bu nokta yani Hz. Peygamber'in beşer hayatı ile nübüvvet yönü birbirine karıştırılmadığı zaman peygamber de din de sünnet de doğru anlaşılmalı olacaktır. Bu noktada hadislerin dayandığı bilgi kaynağını genel bir tasnif ile ve net çizgileri ile belirlemek zordur. Ancak Hz. Peygamber'in bilgi ve tasarruflarının kaynağıyla ilgili olarak şöyle bir tablo çizmek mümkündür:

1-Kıtab'a dayalı olanlar ki, bu bazen Kur'an'ın bir ayetinden, bazen de bütünden hareketle ortaya koyduğu Kur'ânî çıkarımlardır. Bu bazen herkesin anlayacağı açıklıkta, Kur'an'a paralel ifadeler şeklinde, bazende Kur'an'daki aslı ile irtibatın kurulmasında güçlük çekilebilecek nitelikte olabilir.

2-Hikmet'e dayalı olanlar ki, bu bazen O'nun kalbine ilhâm ve ilham, bazen Cebrâil vasıtasıyla, bazen de O'na rüyada gösterilme şeklinde tecelli eden bilgilerdir.

3-İctihad ve tecrübesine dayalı olanlar ki, O'nun, akıl, kıyas, zan, tahmin zevk, mizac, tarih ve sosyal tecrübe istişare vb. hususlara müstenid olan öğretileridir.⁹⁵

⁹⁵ Bünyamin Erul, "Bir Alan Taraması'nın Panoraması -Vahiy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi", s. 171. Her bir madde için geniş bilgi ve değerlendirmeye ve misaller hakkında bkz. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 220-263.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhamit Hamit Efendi, *Safvetu Efkarî'l-ulemâ fi isbâtî ilmî Nebiyyinâ bi'l-esmâ*, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1315 (1899).
- Abdülgaffar Aslan, "Eş'arî Kelâm Ekolünde Bilgi Kaynağı Olarak Haber", *Tabula rasa*, Yıl: 1 Sayı 1; Ocak-Nisan 2001, s. 65-80.
- Abdülgaffar Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Abdülhamit Birişik, "Hint Alt Kitasında Hz. Peygamber'in Gayb Bilgisi Tartışmaları ve Tekfir" (Tebliğ metni), *İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I*, (Tartışmalı İlmî Toplantı), 12-13 Ekim 2002 Altunizade Kültür Merkezi, Bağlarbaşı-Üsküdar-İstanbul.
- Abdülhamit Birişik, *Hind Alt Kitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001
- Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîlî I-X+I-II Fihrist, Beyrut 1991.
- Ahmet Akbulut, *Nübüvvet*, Birleşik Yayıncılık, Ankara 1992.
- Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara 1996.
- Ahmet Önkal, "Addâs", *DİA*, I, 355-56.
- Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Diyanet Vakfı Yayınları Ankara, 2000, s 284-290.
- Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat Ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yayınları, Ankara 1988.
- Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, (Çev. Macit Gökberk), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994.
- Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul Tsz.
- Bünyamin Erul, "Bir Alan Taraması'nın Panoraması –Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi" *İslâmiyat*, Ankara 2000, Cild: 3, Sayı: 1, s. 161-184
- Bünyamin Erul, "Harpullu Abdülhakî Efendi (1830-1902) Ve Hz. Peygamber'in Bilgisine Dair Bir Risalesi "*Safvetu Efkarî'l-ulemâ fi isbâtî ilmî Nebiyyinâ bi'l-esmâ*", (Yayınlanmamış makale)
- Bünyamin Erul, "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi", *İslâmiyat*, Ankara 1998, Cild: 1, Sayı: 1, s. 53-72.
- Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999
- Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1994.
- Durmuş Bulgur, "Hind Yarımadasında Gaybın Bilinmesine Dair Ekollerin Görüşleri ve Tartışmalar" (Müzakere metni), *İslam Düşüncesinde Gayb Problemi I*, (Tartışmalı İlmî Toplantı), 12-13 Ekim 2002 Altunizade Kültür Merkezi, Bağlarbaşı-Üsküdar-İstanbul.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as, *Sunenu Ebi Dâvûd*, (Hzr. Kemâl Yûsuf el-Hût), I-II+Fihrist Beyrut-1988.
- Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafaası*, (Terc. Mehmet Görmez- M.Emin Özafşar), I-II, Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.
- Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Bursa, 1996, (Yayınlanmamış doktora tezi)
- el-Ferrâ, Ebû Zekariyya Yahyâ b. Zeyyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Abdulfettâh İsmâîlî Şelebî), I-III, Dâru's-Surûr, Ys. Tsz.
- Galip Türcan, "Ümmî Bir Peygamber Hz. Muhammed", III. Kültü Doğum Sempozyumu (20 Nisan 2000), SDÜ İlahiyat Fak. Yayınları (Tebliğler); Isparta, 2001, s.165-180.
- H. Zafarullah Davudi, *Şah Veliyyullah Dehlevîden Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadîs Çalışmaları*, İnsan Yayınları İstanbul 1995.
- Hanifi Özcan, *Matürîdî'de Bilgi Problemi*, İstanbul 1993
- Himmet Berki – Osman Keskiöğlü, *Hâtemu'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1981.
- Hüseyin Atay, "Kur'an'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, Ankara, 1968, Sayı: XVI, s. 153-175.
- İbn Hâidun, *Mukaddime*, (Ter. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınları, I-III, İstanbul 1986

- İbn Hazm, Ebû Muhammed, Ali b. Ahmet el-Endelûsî, I-II, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut, 1983.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sunenu İbn Mâce*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut -Tsz.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Muhammed b. Mukerrem el-Misrî (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir-Beyrut Tsz.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII+Fihrist, Beyrut 1985.
- İbnu'l-Esir, el-Mubârek b. Muhammed, *Câmiu'l-Usûl li ehâdisi'r-Rasûl* (Thk. Abdulkadir Arnavud), I-XI, Beyrut 1983.
- İbrahim Canan, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp*; Akçağ Yayınları, Ankara, 1995
- İmam-ı Rabbânî Ahmed Fârûkî, *Mektûbat*, (Türkçeye çeviren Müstakimzâde), 1860
- İsmail Hakkı Ünal, "Hz. Muhammed (SAV) Ve Tıp", *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) -Özel Sayı- Ankara, 2000, s. 181-190
- İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, MÜ Yayınları, İstanbul 1990.
- Kemal Sözen, "Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynakları", III. Kutlu Doğum Sempozyumu (20 Nisan 2000), SDÜ İlahiyat Fak. Yayınları, Isparta, 2001, s. 47-81.
- M. Hayri Kırbâşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002
- M. Hayri Kırbâşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.
- M. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tedkikler*, Ankara ÜİF Yayınları Ankara 1959.
- Mahmud Esad, *İslam Tarihi, Tarih-i Dini İslâm*, (Sad. A. Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı), Marifet Yayınları, İstanbul 1984.
- Mahmut Denizkuşları, *Kura'ân-ı Kerîm ve Hadislerde Tıp*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, (Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-II, Dâru'l-Hadis, Kahire-Tsz.
- Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- Mehmet Görmez, *İslam Dininin Temel Kaynakları Şünnet (Hadis)*, Anadolu ÜAÖF Yayınları, Eskişehir, 1999
- Mehmet Said Hatiboğlu, *Gaybî Hadisler Meselesi*, AÜİF. V. Sınıf Hadis-Tefsir Bölümü, Hadis Nottarı, Ankara Tsz;
- Meydan Larousse, "Çöl", IV, 513-14.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Ter. Salih Tuğ), I-II İrfan Yayınları, İstanbul 1991
- Muslim, Ebu'l Huseyn el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-IV+Fihrist Beyrut 1983.
- Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*, İstanbul 1995, s. 145-170 (Basılmamış Doktora Tezi)
- Necip Taylan, *İlim-Din, İlişkileri -Sahaları-Sınırları*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb *Sunenu'n-Nesâî*, Mektebu Tahkiki't-Turâsi'l-Arabî, I-VIII+Fihrist, Beyrut-1992.
- Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1987.
- Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten*, Tahk. Suheyl Zekkâr, Mekke 1991.
- Nüreddin es-Sâbüni, *Mâturîdiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1979.
- Nuri Topaloğlu, *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları*, İzmir 1999.
- Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1972.
- Salih Karacabey, *Sünneti Değerlendirmede Hz.Peygamber'in Bilgi Kaynakları*, Bursa, 1998 (Basılmamış çalışma).
- Senih Hatemi-Zekeriya Kadri, *Umumî Filozofi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.
- Şubhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, (Müt. M.Yaşar Kandemir) 3. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 1981.
- Şâfiî, Ebû Abdillah Muhammed b. İdris, *el-Umm*, I-VIII, (Thk. Muhammed Zuhri en-Neccar), Beyrut, Tsz.

- Taftazâni, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, (Şerhu'l-Akâid), Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları İstanbul 1982,
- Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.
- Talat Sakallı, "Sünnet'in Bağlayıcılık Açısından Taksimi", *SDÜİFD*, Isparta, 1995, sy: II, s. 39-102.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh*, Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-V Beyrut-1987.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Megâzî*, (Neşr. M. Jones), Beyrut 1984
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Târihu'l- İslâm*, (Ter. Muzaffer Can), İstanbul 1994.
- , *Siyeru A'lamî'n-Nubelâ*, (Hzr. Şuayb el-Arnâvut ve Diğerleri), I-XXV, Beyrut 1990